

РОЗДІЛ 3

ТЕОРЕТИЧНІ, МЕТОДИЧНІ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНІ ОСНОВИ ТУРИЗМУ І КРАЄЗНАВСТВА

УДК 913:81'378.21-027.541

ТОПОНІМІЧНІ РОЗВІДКИ. РЕГІОНАЛЬНИЙ АСПЕКТ

Борисова О.В.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

Стаття присвячена питанням використання топонімічних розвідок в туристсько-краєзнавчих дослідженнях на рівні окремого регіону – Гадяцького району Полтавської області. Доведено, що топонімічні розвідки не тільки виявляють специфіку територіальних утворень, але й спроможні розкрити загальні тенденції їх формування, що є необхідним для подальшого вивчення топонімікону України. Висвітлено історичні факти, що мали безпосередній вплив на формування назв населених пунктів. Приділено увагу аналізу природно-географічного середовища. Виявлено, що мікротопонімічний комплекс Гадяччини є єдиним своєрідним утворенням, що потребує системного вивчення, аналізу та подальшої репрезентації у відповідних реєстрах.

Ключові слова: топонімічні розвідки, поселенська мережа, топонімікон, мікротопоніми, Гадяччина.

Постановка проблеми. Напрями наукових досліджень визначаються потребами суспільства на певному етапі його розвитку. З моменту проголошення державної незалежності значно посилилася зацікавленість різних верств населення до витоків і першоджерел своєї історії, рідного міста, села, заселення території держави в цілому та її окремих регіонів. Нове соціальне замовлення сприяло піднесенню краєзнавчих досліджень, які на початку 21 століття набули конструктивних рис, пов'язаних з вирішенням важливих загальних та регіональних проблем розвитку країни.

Сучасний розвиток краєзнавства, оновлення його змісту та методів спричинили інтенсивне зростання деяких його напрямів, що мають міждисциплінарний характер. До таких слід віднести топонімічні дослідження, які дедалі набувають більшої популярності та актуальності, досить аргументовані щодо вирішення важливих і принципових питань регіонального характеру, мають велике наукове та практичне значення. Географічні назви – топоніми є історико-культурними і просторово-часовими віхами історії етносу, цінними, насамперед, завдяки точній локалізації об'єктів дослідження, відносній стабільності, що дає змогу проникнути в глибинні шари історії соціуму, з'ясувати мовні впливи та інші чинники на життя людей, що відбиваються на зміні топонімів тощо. Топонімічні розвідки постають важливий матеріал для географічних, історичних, культурно-етнографічних, лінгвістичних студій, є продуктом, документом, ключем для пізнання історії країни, за допомогою яких можна розшифрувати пам'ятки писемності, розшукати забуті осередки політичної, економічної діяльності людини.

Проте, навіть за наявності значної кількості праць, топоніміка сьогодні не позбавлена певних дискусійних і недосліджених проблем, однією з яких є незначна кількість комплексних регіональних досліджень, що в свою чергу не дає змогу ґрунтовно і всебічно розкрити закономірності формування та розвитку топоніміки (топонімічного ландшафту) певної території як системи, показати її значення в питаннях збереження та відродження географічних назв, які несуть у собі відлуння змін епох, їх культурно-ціннісну парадигму; виявити специфіку загальноукраїнського топонімікону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сучасному етапі вітчизняні топонімічні студії репрезентовані широким спектром наукових досліджень. Вивченню регіональної топоніміки присвячені праці О. Бабічевої, Д. Бучка, Т. Беценко, Н. Вебер, І. Волянюка, М. Габорака, Н. Герети, І. Ільченка, А. Зосимова, Ю. Карпенка, В. Костюка, В. Котович, А. Коваль, З. Купчинської, В. Лободи, С. Наливайка, Я. Пури, О. Стрижка, М. Торчинського, В. Шульгача, М. Янко тощо [3].

Мета дослідження. Проаналізувати власні географічні найменування (топонімічний ландшафт) Гадяцького району Полтавської області як цілісне територіальне утворення, позбавлене національних меж. Підкреслити значення топонімічних розвідок регіонального рівня у формуванні географічного мислення, розумінні причинно-наслідкових зв'язків у географічній дійсності відродження національної культури і самосвідомості.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Повноцінний аналіз топонімічного ландшафту будь-якого рівня неможливий без урахування репрезентантів одного з онімних класів – мікротопонімів – власних географіч-

них назв локальних об'єктів незначних обсягів та ареалів поширення, феноменів, що є невичерпним джерелом історичного минулого українського народу. Невідкладного вивчення вони вимагають насамперед тому, що протягом 20 століття зазнали суттєвих втрат. Порівняно з назвами великих об'єктів, мікротопоніми швидко реагують на зміну природних умов, більш рухливі, змінні, нестійкі, варіативні. Забуття багатьох назв продовжується і сьогодні, перш за все у зв'язку з інтенсивним відтоком сільського населення з ареалів постійного проживання.

Виклад основного матеріалу. На сучасній туристичній мапі України вистачає відомих та неповторних місць зі своєю дивовижною природою, культурною і духовною спадщиною, самобутністю, є й місця мало знані та маловідомі, але від цього не менш цікаві. Яскравим прикладом гармонійного поєднання та співіснування природної краси та багатой історико-культурної спадщини є Гадяцький район Полтавської області, який сміливо можна назвати районом-музеєм, районом-заповідником, що розташований на Лівобережжі Дніпра у північно-східній частині Полтавської області.

Справжньою окрасою району, його гордістю є місто Гадяч – місто козацької слави, гетьманська столиця, яке Леся Українка назвала «містом лагідної краси і такою Україною, що україншої немає». За свідченням археологів, перші поселення на території сучасного міста з'явилися ще в скіфські часи. У 10-13 столітті на території Гадяча існувало велике городище, яке разом з іншими виконувало роль прикордонних застав на зразок Посульської системи укріплень.

Офіційною датою заснування Гадяча прийнято вважати 1634 рік. Згідно з інвентаризацією 1647 року, в місті нараховували 821 господарство, тоді як у Полтаві на той час було лише 812 господарчих будинків [Костюк, с. 24]. Головним призначенням Гадяча у 17 столітті стає оборона від кочівників, кримських татар та нападів московських ратних людей, тому його планують та розбудовують як фортецю. Зручне оборонне розташування міста на високій горі з двома крутими виступами над річкою Пселом, в оточенні дрімучих лісів та глибоких балок-ярів, щедра мальовнича природа стали одним з пояснень походження його назви: ойконім «Гадяч» імовірно походить від слів «годяче», «гадяче» – придатне для життя та оборони. На початку 18 століття Гадяч перетворюється на одне з найзначніших міст тогочасної України.

В процесі розвитку міста, його назва неодноразово змінювалась: Гадське городище – Гадяче – Гадяч, але корінь «гад» неодмінно залишався. Саме це підштовхнуло дослідників до появи іншої версії походження назви, яка набула характеру загальноприйнятої та найбільш розповсюдженої. Згідно з нею, топонім Гадяч походить від слів «гад», «гадюка», де плазун, змія, все, що живе під ногами, в землі, існує, скоріше, як персонаж міфологічний, ніж реальний, неоднозначний за подобою і характером, якого боялися за згубну силу. У давніх легендах гад, змія відіграє роль охоронця кордонів, будівель, є вірним слугою та охоронцем свого господаря. Зображеннями гада, змія прикрашалися герби та корони, не став виключенням і старовинний герб міста 17 століття.

В етимологічному словнику М.Р. Фасмера слова «гадь», «гадяч» за часів Київської Русі подаються зі значенням волхв, пророк, ворожбит, віщун. Враховуючи це, вітчизняний науковець М. Шудря висунув версію походження назви міста від поняття «гадати» (гад – гадання – гадати – здогадуватися) [3, с. 19].

Сукупність назв (топонімія, топонімічний ландшафт) будь-якої території є внутрішньо організованим ієрархічним явищем, що відтворює пізнавальну систему функціонально пов'язаних елементів. Між назвою і географічним об'єктом встановлюється причинно-наслідковий зв'язок, який по-різному реалізується в різних топонімічних класах. Особливо чітко це проявляється через назви населених пунктів – ойконіми. Вони достатньо стійкі, акумулюють і зберігають протягом віків необхідну інформацію, несуть прикмети свого часу. Вибірковий аналіз ойконімів з використанням їх семантичного аспекту географічної класифікації є надважливим в туристсько-краєзнавчих дослідженнях різного рівня.

За інформативністю ойконіми поділяють на групи ландшафтно та історично зумовлених. Останні несуть інформацію про родові маєтки, землеволодіння, розвиток промислів та рід занять місцевого населення, напрями стародавніх шляхів сполучень, дозволяють з'ясувати, які народи та етнічні групи проживали на досліджуваній території.

Ландшафтно зумовлені дозволяють уявити закономірності виникнення та розташування населених пунктів. Адже природне середовище є одним із важливих чинників розселення, воно значною мірою впливає на розміщення, розмір, функції, форму поселення та типи житла.

Весь зібраний на Гадяччині ландшафтно зумовлений ойконімічний матеріал з географічними термінами в основах автором поділено на групи: I) рельєфного II. фіто- та зоографічного III. гідрографічного походження.

I. Територія Гадяцького району розташована у межах Полтавської рівнини. Долиною річки Псел вона поділена на дві частини: північно-західну та південно-східну. На останній переважають широкі річкові тераси, південно-західна частина характеризується підвищеними вододільними плато, які розчленовані мережею річкових долин, глибоких балок та ярів, що й знайшло своє відображення у назвах поселень району:

а) *горби, підвищення*: поселення Островерхівка, мікротопоніми Стінка, Жуків горб, Гірка (с. Лютенька), Драгоманова Гора, Замкова Гора (м. Гадяч), Красна Гірка (с. Малі Будища), с. Могилатів. На території останнього знаходиться курганний могильник скіфської доби, який складається з двох насипних курганів висотою 1,1 м, 1,4 м, діаметрами відповідно 20 м та 25 м. Перші згадки про поселення Плішівець, що розташоване на правому березі річки Псел відносяться до 17 століття. Поселенці зацікавились оголеним пагорбом, що виднівся на північному заході, й оточений з усіх боків лісом, нагадував плішину. Справжньою окрасою сучасного села є Покровська церква – єдиний в Україні мурований дев'ятибанний храм, що зберігся до нашого часу. Церкву було побудовано протягом 1902-1906 років за ініціативою П. Левицького першого митро-

полита української автокефальної православної церкви, який народився в родині священика села Плішшівець.

б) *долини, рівнини, низини, луки*: географічний термін «долина» включає в себе поняття «низина, поросла травою», «широка низина», «ділянка, що заповнюється водою під час повені» тощо. Луг означає «низьку місцевість», «низину над рікою» тощо. Лексема «луг», як і «лука», своїм походженням сягають індоєвропейського кореня *leug* з семантикою «кривизна», «затока», «місцевість у вигоні річки». На Гадяччині означені терміни реалізовані у таких власних назвах як с. Березова Лука, Красна Лука, Глибока Долина, Саранчова Долина, мікротопоніми Підлуг та Сиричева Долина (с. Лютецька). Цікавою є назва села Лихопілля, яка представляє собою складно-суфіксальне утворення, в основі якого перша частина *лих* – «який чинить лихо, здатний чинити лихо», друга – географічний термін *поле* – «безліса рівнина, рівний великий простір». Поєднавшись між собою, утворюють найбільш вірогідне пояснення – «місцевість, не зовсім придатна для вирощування рослин».

в) *яри, балки, вологі низовинні ділянки*: с. Зелена Балка, с. Глибоке, куточок Заяр, Гончарний Яр (м. Гадяч).

II. Безпосередність флоро-фауністичного впливу на формування поселенської мережі району також підтверджується назвами його населених пунктів. Сьогодні лісові угіддя займають досить незначну територію району – 26,1 тис. га з 160 тис. га. Про те, що в минулому ці площі були значно більшими, зазвичай свідчать населені пункти, у назвах яких як чиста основа виступають топоніми *гай*, *бір*, *ліс* як наприклад в назвах: Бірки, мікротопонімів-урочищ Гадяцький Бір (м. Гадяч), Гай-Займи (с. Вельбівка), Сосновий Гай (с. Красна Лука), Березовий Гайок (с. Веприк), Гай (с. Сари), Капністів Ліс (с. Лютецька).

Найбільш типовими для Гадяччини серед деревних порід є сосна та дуб, кількість яких становить 60% від загальної лісової площі. Зазначені породи дерев реалізовані у назвах поселень та урочищ району: с. Соснівка, ур. Сосновий Гай (с. Красна Лука), ур. Діброва-Кобрієве (с. Гречанівка), ур. Дубова алея (с. Максимівка), ур. Дублянщина (с. Лютецька).

Майже всі назви поселень, в основі яких лежать найменування лісових дерев і справді пов'язані з ними безпосередньо. Проте далеко не завжди їх оточують ліси або гаї з певною породою-домінантом. Достатньо одного або кількох дерев – об'єкта, який домінує над ландшафтом, впадає у вічі, виразно виділяється на тлі чагарників чи хвойного лісу. До таких назв-орієнтирів найчастіше відносяться ойконіми з дендронімом *береза*, *тополя*. На Гадяччині вони представлені селами Березова Лука, Берізки, ур. Березовий гайок (с. Веприк), ур. Березовий Ріг (с. Лютецька). Чимало трав, кущів, квітів, культурних рослин передали свої назви населеним пунктам району: села Калинівщина, Лободине, ур. Терновий кущ (с. Соснівка), с. Качанове, с. Гречанівка.

При врахуванні скорочення видового складу тваринного світу на будь-якій території, на допомогу приходять топонімика, яка дає можливість відновлення і встановлення первісних ареалів

проживання тих чи інших представників фауни регіону. У прадавніх українців ставлення до тварин та птахів було дуже шанобливим, тісно пов'язаним з релігійними віруваннями, звичаями і однаково стосувалося як свійських, так і диких тварин, що й відображено в назвах поселень: мікротопоніми – куточки Гусаків яр, Шершнівка (с. Сари), Кабанівка (с. Лютецька), с. Воронівщина, с. Вовче, с. Лисівка, с. Бобрик – назва пов'язана з бобрами. Сьогодні це рідкісні тварини на теренах району, але ще на початку минулого століття вони густо селилися на лісових річках та нечисленних озерах Гадяччини. Назва села Веприк, перші згадки про яке датуються 1649 р., походить від назви дикого звіра – кабана, страшного лісового вепра, який нещодавно ще траплявся на берегах Дніпра. Село назавжди вписано на сторінки всесвітньої військової історії як приклад героїчної оборони фортеці козацького поселення, що тривала п'ятдесят днів під час подій Північної війни. Тривала облога фортеці зірвала плани Карла XII у подальшому веденні бойових дій, наблизивши розв'язку під Полтавою. Сьогодні Веприквідомий на всю Полтавщину ще й завдяки церкві Успіння Пресвятої Богородиці, з історією якої нерозривно пов'язане ім'я видатного вченого-енциклопедиста, доктора медицини, професора акушерства, педіатрії та фітотерапії Н.М. Максимовича-Амбодика (1742-1812 рр.), який народився в сім'ї священика Успенської церкви та був охрещений в її стінах. Село Веприк – батьківщина видатного вченого, конструктора бронетехніки, ядерної та термоядерної зброї генерал-лейтенанта М.Л. Духова.

III. Особливості рельєфу та клімату значно вплинули на формування гідрографічної мережі району. Річки, у свою чергу, є одним із важливих природних факторів, що впливає на характер розселення і значною мірою зумовлює розміщення населених пунктів.

Головна водна артерія району – річка Псел, що перетинає його територію з північного сходу на південний захід з притоками Грунь, Лютецька, Веприк. На заході протікає інша значна водна артерія – р. Хорол. Район має 25 озер та 119 ставків із загальною площею водного дзеркала 401 га.

Гідроніми (назви річок) є найбільш стародавнім топонімічним прошарком будь-якої території, їхні назви первинні, а більшість назв населених пунктів, що мають подібні назви – вторинні. В ойконімічній системі Полтавської області широко представлені назви населених пунктів, утворені від назв річок, що пов'язано із загальнолюдою тенденцією засновувати нові поселення поблизу водних артерій. Із 250 назв основної сітки річок Полтавщини близько 200 відгідронімих назв поселень, серед яких є відомі ще з доби Київської Русі. Отже, зазначена група є досить продуктивною, що свідчить про традиційно найтісніші гідронімно-ойконімічні номінаційні зв'язки в українській топонімії.

На Гадяччині група відгідронімих назв представлена вже відомими нам селами: с. Веприк – виникло на високому правому березі річки Веприк; с. Бобрик – на однойменній річці Бобрик, що є лівою притокою Псла; с. Вовче – через нього протікає річка Вовча, а також с. Рашивка – у документах 1626 року воно записано як

Рашова на річці Рашівка (права притока Сули). Назва річки утворена за допомогою суфікса -к- від Рашава – Рашева з типово гідронімічним суфіксом -ава (-ова). Корінь слова дуже давній, ймовірно він бере свій початок з давньоіндійської мови, в якій «gas» означає «текти». В порівнянні з лівійською arsiis «текти», таджикською рашх – «просочування рідини, крапля, бризки». Село Сари – походить від назви двох однойменних притоків Псла – Малої та Великої Сар, що протікають крізь село. Назва гідронімів, очевидно, запозичена з неслов'янської мови: для порівняння, фіно-угорська Сара – «відгалуження, невелика річка»; давньоіндійська sars – рідкий, sarit – «потік, річка». Село Запсілля – його назва походить від р. Псел – лівої притоки Дніпра. Значений гідронім має декілька етимологій: від грецького слова пселлос – темний – Псел – темна вода; від слов'янських коренів, що означають «джерело, вологе місце»; від кавказькихгідронімів типу Пса, Псе – «вода, ріка», що пояснюється археологічними дослідженнями, які доводять, що скіфські пам'ятки надпсілля багато в чому нагадують і мають єдність з пам'ятками Північного Кавказу як результат товарообміну між цими територіями в давнину [4, с. 219].

В порівнянні з іншими територіями, Гадяцький район не може похизуватися значною кількістю боліт, деталізація назв яких широко відображена у поселенській мережі. Лучно-чорноземні, болотні й торфово-болотні ґрунти займають сьогодні менше 10% території району, але їх наявність все ж таки знайшла відповідне відображення в назвах населених пунктів Гадяччини. Село Рудка-Степ – його назва виникла внаслідок об'єднання двох поселень Рудка та Степ. Значення кореня «руд» – «бурий, темний, той, що залишає плями, бруднить». Відповідно Рудка – мокра заболочена низина в лісі, іржаве болото, місце, де копають глину для господарських потреб. Село Лютецька – яке можна віднести до вже вище розглянутої групи поселень, що виникли на берегах однойменних річок. Цікаво, що річок з назвою Лютецька чимало – близько 11, їх можна зустріти на Сумщині, Чернігівщині, Київщині, Житомирщині, Львівщині. На теренах Білорусії також протікає річка Лютецька. На Україні ряд невеликих потоків та джерел мають схожі найменування: Лутенька, Лутівка, Лутика, Лутова тощо. На Київщині є болото з назвою Льюто. Всі зазначені назви мають спільні корені або схожі основні кореневі звуки. Вважається, що гідронім Льюто, Плюта означає болото. Імовірно, в давні часи болотисту місцевість називали Плюта, Льюто, а річка, яка протікає через неї дістала назву Льютенка, згодом змінену на Лютецьку – болотну річку. В основі гідронімів є західнопольський архаїзм ljut – «грязь, болото, мочар». Ще до середини 20 століття в південній частині села простягалася смуга непролазного болота, яке просихало лише в найспекотнішу пору і називалося Жабокрюківкою. Сучасне село Лютецька – «старе, козацьке гніздо», так влучно назвала його Олена Пчілка – потужний, сакральний центр району, місце, де у 1686 році була побудована одна з найвизначніших пам'яток України козацької доби – Запорізька Свято-Успенська церква. Славна історія храму доповнюється видатними постатями,

в свій час охрещеними в його стінах: О.Д. Засядько – винахідник і конструктор перших вітчизняних бойових ракет; І.А. Зарецький – засновник опішнянської гончарної майстерні, сьогодні відомої далеко за межами України. Церква простояла 287 років і була підірвана в 1985 році. Під час розкопок, які проводилися у 2008-2010 роках, на місці храму виявлено поховання гетьмана Івана Брюховецького.

Природні озера району знайшли своє відображення в назві села Кругле Озеро.

Окрему групу досліджуваного матеріалу становлять історично зумовлені ойконіми, твірною базою яких є апеллятиви, пов'язані з традиційною, господарською, матеріальною та духовною культурою жителів Гадяччини. Структура цієї діяльності складалася тривалий час на основі особливостей природно-географічних умов, історичного, соціального та економічного розвитку краю.

Головним заняттям населення Гадяччини 17-19 століття було сільськогосподарство – землеробство та тваринництво. Протягом 17-18 століття відбувається інтенсивний розвиток ремесел і торговельних відносин на фоні численних історичних та політичних подій, достовірність чого підтверджується назвами поселень, окремих їх частин та прізвиськами родин, в основі яких покладені назви основних промислів району. Село Млини (17 ст.), куточок Млини (с. Сари) – млини на Гадяччині були справжньою окрасою сел, регулювали воду в річках. Псел, Грунь, Веприк, Лютецька були перегороджені багатьма греблями з млинами. В с. Малі Будища, де стояв будинок родини Драгоманових, дотепер збережені залишки родинної власності – водяного млина. Села Саранчова Долина, Сари – вже зазначені вище поселення, інша версія походження яких пов'язана з основним заняттям його мешканців – первинною обробкою шкір будь-яких тварин для виготовлення кінської збруї. Такий вид діяльності у прадавніх українців називався «сарач», на Київщині мав назву «сирич». Майстри, відповідно, звалися сарачами, що пізніше змінилося на шорників. Для виготовлення такої шкіри потрібні були не тільки вміння та навички, а й перш за все – необхідна кількість води. Означеним вимогам відповідала природна фабрика – озеро, якому місцеві мешканці дали назву Сара. У сарчан існував ще один рідкісний вид господарської діяльності, який приносив їм значні прибутки – щетинництво. Гадяцьке вугілля та сарська щетина 18-19 ст. були еталоном якості на ярмарках Європи. Як продовження цієї групи слід назвати поселення Соснівка (кол. Свинарне), с. Писарівщина; с. Крамарщина – де крамар – «торговець»; с. Ціпки – від старочеської «seriti» – нести, тягнути, російською – цеплять; с. Мала Обухівка та мікротопонім Обухівка (частина села Красна Лука) – заодною з версією, сюди привозили старих, хворих волів і добивали їх обухами (іншою стороною від лева сокири). Про більш приємне заняття свідчить назва с. Книшівки – добрий господар посіяв, зібрав, обробив ниву, прийшов час пекти невеликі пироги з сиром, або цибулею зі шкварками – «книші». Назва с. Римарівка – свідчить про ремісників, які виготовляли ремінну збрую – (лимарів), де згодом була змінена перша літера. Сучасні назви окремих кутків (мікротопонімів)

німи) міста Гадяча також свідчать про діяльність його мешканців – Кузні, Гончарний Яр. У Яру видобували глину, збудували цегельний завод, який був зруйнований в середині 20 ст. Відкриття гончарного цеху в Гадячі було ініційовано у 1643 р. коронним гетьманом С.Конецпольським, який на той час мав право на пожиттєве володіння Гадяцькими землями. Пізніше гончарні осередки було організовано у с. Веприк, Красна Лука, Хітці. Глина на теренах краю більше підходила для виготовлення грубого посуду, але навіть із неї місцеві гончарі могли робити мистецькі шедеври. В Гончарному Яру встановлено пам'ятний знак – в роки Другої світової війни тут було розстріляно близько 300 представників єврейської громади міста.

З середини 17 ст. на Полтавщині відчувається підвищений попит на лісову продукцію на внутрішньому та зовнішньому ринках, що сприяє розвитку лісових промислів. Починається будівництво буд- та буртпромислів з виробництва поташу та селітри. Нові підприємства існували в багатьох поселеннях того часу, їх будували в глибинах Гадяцьких пущ і дібров, а також біля невеликих лісових масивів. У 1640-х роках С. Конецпольський стає лідером з продажу поташу та селітри, яких так потребувала Польська держава. Про розповсюдження лісових промислів у 17-18 ст. свідчать назви поселень Малі Будища, Великі Будища – у період козацтва село належало до Гадяцького замку й іменувалося Замковими Будищами, потім – Спаськими Будищами від назви Спаського Скитського монастиря, розташованого неподалік. Згодом Будища стали Чернецькими, і лише на початку 19 ст. вони отримали сучасну назву по аналогії з Великими Будищами Зіньківського повіту.

Назви с. Броварки та куточка Підварок (м. Гадяч) виникли також в ті часи, коли на Гадяччині інтенсивно видобували селітру, про що свідчить спільний корінь «вар» – варити. Сліди горілої глини (печини) – залишки зруйнованих печей для виварювання селітри сьогодні є матеріальними свідченнями діяльності селітроварів на Підварку. Місце для виробництва селітри на території сучасного села Броварки було вибрано не випадково – незаймані ліси та значна кількість курганних могильників сприяли інтенсивному розвитку підприємств. Серед 146 об'єктів історико-культурної археологічної спадщини Гадяцького району особливе місце сьогодні належить групі курганних могильників. Абсолютно унікальним об'єктом скіфології є саме Броварківський курганний могильник VI–IV ст. до н.е., що вже давно став еталоном пам'яткою природи. Могильник складається з 20 курганів, більша частина з яких розташована на сучасних присадибних ділянках мешканців села. Висота курганів 5–12 м – вони є найвищими серед курганів скіфської доби на Полтавщині. На думку науковців, видобування селітри з земляних насипів курганів і могильників сприяло частковому або повному руйнуванню більшості з них.

Основні види господарської діяльності населення Гадяччини, виявлені в назвах поселень стали також твірною основою для багатьох прізвиськ та прізвиськ, які сьогодні розповсюджені на теренах району: Гамалія (посол), Кобзар, Козій (влас-

ник вола, у якого роги розходяться в боки та мають закручені кінці), Крамар (торговець, купець), Мельник, Різничок, (той, хто забуває худобу, птицю), Швець, Борткевич, Кравченко (син кравця-майстра, що шиє одяг), Личман (пастух), Наточій (комірник пива при панському дворі), Ємець (конокрад у сучасному перекладі), Писаренко, Плутенко (від плот, плотар, той, хто збиває плоти), Недовіс (продає товар з неповною вагою) [1].

За назвами населених пунктів, кутків, урочищ можна уявити привабливість краю, де розташовані ці поселення. Красу місцевого ландшафту підкреслюють назви зі словами «красний» – у минулому це красивий, славний, чистий, повернутий на південь та сонячний бік. На Гадяччині – це с. Красна Лука. Через назви також передавалось відповідне забарвлення об'єкту – його колористика. Зелений колір найчастіше ототожнювався з насиченістю зелених насаджень, кольором лісу, дерев, трави – с. Зелена Балка, кутки Зелений клин (с. Лютеняка), Зеленичина (с. Римарівка), Зелене (с. Сари). Червоний колір номінував територію за барвою земної поверхні, глини – с. Червоний Кут.

Кожен об'єкт, створений природою чи людиною має власну форму, розмір, розташування. Якщо це були особливі ознаки, вони трансформувалися у власні назви без жодних змін: с. Глибоке, с. Глибока Долина, с. Велике, с. Круглик, с. Кругле Озеро, куточок села Римарівка – Клин, с. Середняки – розташоване посередині між Гадячем та Лохвицею. Основні ментальні ознаки гадяччан також знайшли своє відображення у назвах населених пунктів, які стали підтвердженням або спростуванням суперечливих суджень щодо тих чи інших рис характеру місцевого населення: с. Веселе; с. Віришальне; с. Сватки – за переказами, родини перших поселенців були між собою сватами. За іншою версією, назва села походить від слова «сват», що у деяких народів означає «тість, чужинець». Назва с. Розбишівка ймовірно походить від слова розбійник, яким тоді іменували селян, що тікали від панської неволі в незаселені глухі кутки. Підтвердженням цієї версії можна вважати й прізвиська Гайдабура, яке розповсюджене на Гадяччині та означає: 1. Розбійник; 2. Пустун, бешкетник, та Опришко – неслухняні в законі [1].

З метою вивчення історії виникнення населених пунктів, продуктивним є використання селітебних термінів, що означають різні категорії поселень: місто, село, хутір, слобода тощо. На Гадяччині це – с. Петроселівка. Поселення, які виникали на новому місці і куди одразу переселялася значна частина мешканців вже існуючого села, називалися часто новосілками: с. Новоселівка, с. Новий Висілок. Такі собі поодинокі господарства, віддалені від великих поселень отримували назви хуторів, що в перекладі з німецької означає «частина округи чи певної території»: Гринів хутір та Панасів хутір як частина с. Лютеняка, Мартинівка (до 1910 р. хутір Казений).

На Гадяччині кількість назв населених пунктів релігійного та культового характеру абсолютно незначна. Але при малій чисельності вони мають велике історичне значення, оскільки зафіксували одну з форм гноблення українського народу протягом декількох століть. Поселення,

що були у власності духовних установ, осіб, закріплені в назвах: Попівщина – частина села Римарівка, с. Чернече, с. Великі Будища (колишні Спаські Будища, Чернечі Будища), с. Бутовичеське (власність протопіпа Г. Бутовича).

Протягом 17-18 ст. гадяцькі землі активно включаються у внутрішньо- та зовнішньоукраїнську систему торгівлі, назви доріг стають назвами населених пунктів: с. Перевіз. Маршрути сухопутних шляхів обиралися не довільно, а залежали від географічних умов місцевості. Особливо впливали на конфігурацію доріг водні об'єкти: мікротопонім Брідок (м. Гадяч) – територія розташована у долині р. Псел. Навесні коли він розливався, рівень води ставав вище, мешканці кутка були змушені ходити «вбрід» по воді.

У радянський час найменування населених пунктів стало важливою справою держави і здійснювалося як свідомий, юридично закріплений факт. Однією з характерних особливостей, які внесла нова епоха у топонімотворення стало посилення ідеологічної функції назв, широке використання їх з метою увічнення видатних для соціалістичної системи осіб, подій. Ця група представлена у Гадяцькому районі такими назвами меморіального характеру як: с. Жовтневе, с. Краснознаменка (до 1921 р. Сергіївка), частина села Сари – П'ятирічка, названа на честь п'ятирічних планів, за якими розвивалась радянська економіка.

На відміну від інших районів Полтавщини, на Гадяччині практично відсутні поселення, назви яких свідчать про етнічну належність, ареали розселення, міграційні процеси в давнину на теренах краю. Виключенням є мікротопоніми Драгоманова гора (м. Гадяч), Кацапелівка (частина с. Сари) – місце компактного проживання переселенців з Росії, хутір Жидівка, що зник з карти району в середині 20 ст. та гідронім – Татарин. Подібна інформація локалізована і збережена сьогодні в прізвищах гадяччан. Прізвища Литвин, Литовка, Ляшенко, Масюк, Гаєвський, Галецький – з'явилися внаслідок литовсько-польської колонізації земель району, яка розпочалася в 16 ст.; прізвища татарського походження – Дейна (в перекладі – пан), Чемерис (польський татарин), Мажура (критий віз), Саган (полив'яна миска) – вказують на кримських татар, які нападали на Україну та південь Росії. Деякі з них потрапляли в полон, селилися, засновували села. Було й таке, що польські, литовські та українські феодалі наймали татар для охорони своїх володінь і за це виділяли їм земельні угіддя. Прізвище Шалепа – російського походження, що означає батіг з конопель, який плели вчетверо з волокна коноплі, намочували у солоній воді та катували їм непокірних. Прізвище зафіксувало етап колонізації гадяцьких земель московськими ратними людьми в 17 ст. Прізвища Крижанівський, Борохович, Жидівка, Цокур – єврейського походження – з середини 17 ст. польські феодалі почали здавати євреям в оренду міста та селища краю. Вважаючи козаків передусім бунтівниками, магнати воліли мати справу переважно з жидами. На початку 20 ст. єврейська громада Гадяча складала 3% від загальної кількості жителів. Сучасний Гадяч – осередок паломників-хасидів. В місті у 1813 році

на єврейському кладовищі похований засновник хасидизму, геній і мудрець єврейського народу, великий авторитет у законах Тори, засновник руху Хабат-рабін Шнеур Залман (1745-1813 рр.). На місці захоронення рабіна збудовано усипальницю. Кожного року в день смерті праведника до Гадяча приїздять близько 10 тис. євреїв з різних країн світу.

Територія краю приваблювала переселенців. В 18 ст. для боротьби з українським козацтвом згідно імперських указів сюди переселяли чужинців із Сербії, Хорватії, Болгарії, Чорногорії, Греції, етнічна приналежність яких відображалась в прізвищах: Милорадовичі, Пламенці, Драгоманови (драгоман з сербської – перекладач), Рубан (Руба з болгарської – весільний дарунок), Дученко (Дуц – чоловіче болг. ім'я), Гречан тощо [1].

Назви, які виникли за належністю поселення до певних осіб (місцевих жителів, переселенців, службовців, виробників, власників) відносяться до відантропонімних, є надзвичайно продуктивними в досліджуваному ареалі й складають більше 50%.

Їх суттєве збільшення в поселенській мережі Гадяччини починається з середини 17 ст. Цьому сприяла польська урядова політика на землях краю і так звана «народна займанщина». Відантропонімні назви цікаві як елемент етнічного і культурного спадку краю. Аналізуючи їх можна прослідкувати, які імена використовувалися частіше, які збереглися до 20 ст., а які зникли з лексики місцевого населення, перейшовши до розряду історизмів: с. Пирятинщина. Назва походить від слова «Пирят» – скорочений варіант імені київського боярина Пирогоста, який волюдів частиною земель краю в 11-12 ст.

На території сучасного району досить багато ойконімів, утворених від християнських імен: Мокріївщина (Мокрій-Макарій), Петроселівка, Степаненки, Мартинівка, Петрівка-Роменська, Венеславівка, Тимофіївка, Максимівка, Мар'янівка, Миколаївщина, Юр'ївка тощо. Деякі відантропонімні назви є похідними від нехрещених власних імен, апелюють до походження яких підказує, що вживалися вони саме в якості побажання. В такому плані надавалися новонародженому як нехрещені власні імена, наприклад: назви різних видів їжі, страв, позитивних рис у зовнішньому вигляді, поведінці, чим висловлювалося побажання благополуччя у житті. До таких віднести імена: Книш (с. Книшівка), Веселий (с. Веселе).

До відантропонімних назв краю належать назви поселень: Грипаки (антроп. Грипак), Кіблицьке (Кіблик), Рудиків (Рудик), Тютюрівщина (Тютюрівський), Тригубщина (Тригуб), Дучинці (Дуц), Морозівщина (Мороз), Шадурка (Шадура – Шатура – чол. ім'я), Цимбалове (Цимбал), Ручки (Ручка), Харківці (Харко).

Імена, прізвища, прізвиська осіб, пов'язаних з історією Гадяцького полку, стали топонімом для цілої низки поселень Гадяччини. Динаміка подібних назв простежується, починаючи з кінця 17 ст. Полковий устрій Гетьманщини тримався на рангових маєтностях – землях «на чин». Після обрання на гетьманство, Д. Апостол почав наводити лад серед генеральної старшини та полковничих урядах, в тому числі і Гадяцького полку. Результатом діяльності гетьмана став документ

«Генеральні слідства про маєтності» з окремим розділом «Ревізії маєтностей Гадяцького полку», згідно якого на прохання окремих осіб урядової старшини «на ранг» за гетьманськими універсалами надавалися маєтності в межах полку, що знайшло своє відображення в назвах поселенської межі краю: с. Біленченківка (Біленченко Іван – старший полковий канцелярист), с. Бухалове (Бухалів Яків – сотенний отаман), с. Вечірчине (Вечірка Юхим – полковий обозний), с. Кияшківське (Кияшка Михайло – полковий осавул), с. Тимофіївка (кол. Богаєвське) – належало бунчужному товарищу Семену Богаєвському і лише на початку 19 ст. на честь одного з нащадків першого власника отримало сучасну назву; с. Донцівщина (Донець Федір – наказний полковник). Формат «-щина» у відантропонічних назвах зазвичай приєднувався до назв земельних ділянок, що змінили свого попереднього або першого власника [2, с. 105].

У 18-19 ст. на Полтавщині з'являється велика кількість назв-похідних від імен, прізвищ поміщиків або членів їх родин. На Гадяччині вони представлені с. Юр'ївка – власність місцевого поміщика, майора С. Юрьєва; с. Коновалове – колишня власність підданих Києво-Печерської лаври Андрія та Кирила Коновалових; частина с. Лютецька – Орлики (власність гетьмана П. Орлика); Капністів ліс – володіння графа Василя Капніста; графські володіння-урочища: Домонтовича, Фролова-Багреєва, Данилевських, Панське; Засядківщина – землі генерал-майора Д. Засядька.

Вкрай важливим, під час топонімічних розвідок є збір та детальний аналіз представників окремого топонімічного класу – мікротопонімів. Розглянувши думки В. Ніконова, В. Німчука, Ю. Карпенка, Д. Бучка, Т. Поляруш та інших приєднуємось до твердження, що мікротопоніми – це власні назви незначних природних і штучно створених локальних об'єктів, до них належать назви для позначення об'єктів природних реалій (боліт, горбів, джерел, луків, полів, ставків, урочищ, ярів тощо) та найменування штучних невеликих об'єктів (вулиць, кутків, частин села, стежок, мостів тощо), які виникли природно в народному мовленні і тісно пов'язані з ним. Слід підкреслити, що йдеться про неофіційні назви, які ніде не зафіксовані, й існують тільки в мовленні місцевих жителів, виступають носіями різних регіональних говіркових ознак.

Мікротопонімічний комплекс Гадяччини є єдиним своєрідним утворенням, що потребує системного вивчення, аналізу та подальшої репрезентації у відповідних реєстрах. Окремі мікротопоніми встигли стати своєрідною візитівкою краю та заслуговують на особливу увагу. Частина с. Сарі – Крутьки. Ця назва є відгідронімною – на півночі сучасних Сар 200 років тому протікала невелика річка Крутька, яка згодом перетворилася на

тимчасовий потік. Крутьки стали відомі завдяки величезній калюжі, що знаходилася біля місцевої церкви і навіть влітку рідко висихала. Цей незвичайний об'єкт виявився привабливим для кінознімальної групи Одеської кіностудії, і у 1959 р. саме тут було відзнято декілька сцен художнього фільму за твором М.В. Гоголя «Как поссорился Иван Иванович с Иваном Никифоровичем».

Частини с. Лютецька Засядківщина та Полігон – мала батьківщина О.Д. Засядька – генерал-майора, кавалера орденів Св. Володимира та Св. Георгія, основоположника ракетної галузі, винахідника принципів реактивної тяги, балістики ракет. Саме тут, в Лютецькому маєтку О.Д. Засядько будує кузню та піротехнічну лабораторію. У 1815 р. з вигону неподалік лісу Дубини (сьогоднішній Полігон) злетіла перша вогняна ракета. Протягом двох років тривали роботи над її удосконаленням, результатом яких стала дальність польоту 2300 метрів. Успіхом винахідника стали й пускові установки залпового вогню – перші «катюші» та «гради», про іспити яких недоброчинні сусіди нарікали, що Засядько заповзвся «спалити губернію». Підсумки дворічної подвижницької праці у Лютецьці О.Д. Засядько виклав у праці «О деле ракет зажигательных и рикошетных» (1817 р.), яка стала першим посібником з виготовлення та бойового застосування ракет тогочасного війська. Саме тому, сьогодні можна сміливо стверджувати, що космічна ера для українців почалася у 1815 році на Гадяччині.

Висновки. Територія Гадяцького району – ареал, який вирізняється перебігом складних та різноманітних історичних процесів, що вплинули на розвиток його топонімії. Але можна стверджувати, що процес формування та функціонування топонімічного ландшафту Гадяччини в загальних рисах не виходить за межі топонімічних закономірностей і традицій, які склалися впродовж століть на Лівобережній Україні. Проте регіон має свої специфічні особливості, які не могли не бути відображені в його топонімії.

Невід'ємною частиною топонімічного ландшафту Гадяцького району є мікротопоніми – складна, цілісно організована система, вивчення якої доповнює та конкретизує історію формування та розвитку топонімікону України.

Отримані в ході топонімічних розвідок результати можуть бути використані у науково-краєзнавчій роботі, в ході підготовки узагальнюючих праць з історії Полтавщини та України, історичної географії та топоніміки; у навчальному процесі загальноосвітньої та вищої шкіл, зокрема у курсах спеціальних дисциплін «Краєзнавство», «Топоніміка», висвітленні історичного минулого окремих поселень. Топонімічні знання можуть стати корисним путівником та приводом для створення окремих туристичних маршрутів, що в цілому сприятиме розвитку туризму в районі.

Список літератури:

1. Зосимов А. Словник українських прізвищ: у 2-х томах / А. Зосимов. – Харків: Золоті сторінки, 2015. – 640 с.
2. Костюк В.С. Гадяч – гетьманська столиця та незагоєні рани України / В.С. Костюк – К.: КВІЦ, 2013. – 150 с.
3. Костюк В.С. Гадяч. Краєзнавчі розвідки / В.С. Костюк – К.: КВІЦ, 2010. – 96 с.
4. Наливайко С. Тисяча найновіших тлумачень давніх українських назв, імен. Прізвищ (на індоіранському матеріалі): довідник / С. Наливайко. – К.: Євшан-зілля, 2008. – 360 с.

Борисова О.В.

Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова

ТОПОНИМИЧЕСКИЕ РАЗВЕДКИ. РЕГИОНАЛЬНЫЙ АСПЕКТ

Аннотация

Статья посвящена вопросам исследования топонимических разведок в туристическо-краеведческих исследованиях на уровне отдельного региона – Гадячского района Полтавской области. Доказано, что топонимические разведки не только определяют специфику территориальных образований, но и способны раскрыть общие тенденции их формирования, что необходимо для дальнейшего изучения топонимикона Украины. Освещены исторические факты, имевшие непосредственное влияние на формирование названий населенных пунктов. Уделено внимание анализу природно-географической среды. Выявлено, что микротопонимичный комплекс Гадячского района представляет собой единое образование, которое требует системного изучения, анализа и дальнейшей репрезентации в соответствующих реестрах.

Ключевые слова: топонимические разведки, поселенческая сеть, топонимикон, микротопонимы, Гадячский район.

Borysova O.V.

National Pedagogical University named after Mykhailo Dragomanov

TOPONYMIC INTELLIGENCE. REGIONAL ASPECT

Summary

The article is devoted to the issues of research of toponymic intelligence in tourist and local history studies at the level of a separate region – Gadyachsky district of the Poltava region. It has been proven that toponymic intelligence not only determines the specificity of territorial entities, but is also able to reveal the general tendencies of their formation, which is necessary for further study of the toponymy of Ukraine. Historical facts that had a direct impact on the formation of the names of settlements were illuminated. Attention is paid to the analysis of the natural-geographical environment. It was revealed that the microtoponymous complex of the Gadyachsky district is a single entity that requires systematic study, analysis and further representation in the relevant registries.

Keywords: toponymic intelligence, settlement network, toponymicon, microtoponym, Gadyachsky district.